

*The Journal of Academic Social Science Studies*



*International Journal of Social Science*  
Volume 6 Issue 4, p. 483-500, April 2013

## **ÖZBEK ATASÖZLERİNİN CÜMLE YAPISI ÜZERİNE BİR İNCELEME**

*A STUDY ON THE SYNTACTIC STRUCTURE OF UZBEK PROVERBS*

*Doç. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN*

*Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü*

### ***Abstract***

Uzbek Turks have a rich written and oral literary tradition. Their proverbs are an essential part of this tradition. We explore 114 Uzbek proverbs, most of them are chosen from *O'zbek Xalq Maqollari* (OXM), published in Uzbekistan, regarding their sentence structure in our article. The Uzbek proverbs are classified according to their sentence structure: 1. simple, 2. complex: a. coordinated, b. proverbs presenting a subordinated sentence structure having infinitive verb forms such as infinitives, participials or gerundial forms, c. conditional, d. proverbs presenting complex sentence structures with a direct quote and 3. proverbs having a mixed sentence structure. Simple sentences (1-15) are classified according to their meaning as: declarative sentences and imperative sentences. Coordinated sentences (16-40) are studied according to their word order as sentences presenting regular Turkic word order with predicates placed at the end of the sentence in question and sentences with diversified word order. Conditional clauses (41-58) are examined according to their functions as adverbials, subject clauses, concessive clauses etc. Direct quotes (59-62) embedded in main sentences are studied regarding their functions. We study subordinated clauses built by infinitive verb forms such as infinitives, participials or gerundials (63-94) and try to determine their functions in the main sentences they take part in. Sentences comprising two or more independent clauses, at least one of which has one conditional clause or a clause formed by infinitive verb forms mentioned above are defined as mixed sentences (95-114).

**Key Words:** Uzbek, proverb, syntax of the Uzbek, sentence structure, syntax.

## Öz

Özbek Türkleri köklü bir yazılı ve sözlü edebiyat geleneğine sahiptir. Bu gelenek içinde atasözleri de önemli bir yer tutmaktadır. Biz bu çalışmamızda, 114 Özbek atasözünü cümle yapısı bakımından gözden geçirdik. İncelenen atasözlerinin çoğu, Özbekistan'da yayımlanmış *O'zbek Xalq Maqollari* (OXM) adlı eserden alınmıştır. Kalıplaşmış ifade biçimlerinden biri olan Özbek atasözlerini, cümle yapıları itibarıyla, 1. Basit, 2. Birleşik, a. sıralı, b. girişik, c. şartlı birleşik, ç. iç içe birleşik ve 3. Karmaşık cümle yapısındaki atasözleri olarak tasnif etmek suretiyle inceledik. Basit cümle yapısındaki atasözlerini (1-15)<sup>1</sup>, anlamca bildirme ve emir cümlesi yapısındakiler olmak üzere ikiye ayırarak gözden geçirdik. Sıralı cümle yapısındaki atasözlerini (16-40) ise, dizilişlerine göre, kurallı ve devrik yapıda olanlar olarak inceledik. Şartlı birleşik cümle yapısındaki atasözlerini (41- 58) de, zarf tümleci, özne, nesne, yer tamlayıcısı vb. işlevli olanlar biçiminde gözden geçirdik. İç içe birleşik cümle yapısındaki atasözleri (59-62) ise, iç cümlecğin işlevi esas alınarak ele alındı. Girişik cümle yapısındaki atasözlerini (63-94) ise, A. isim-fiillerle, B. sıfat-fiillerle, C. zarf-fiillerle kurulan girişik birleşik cümle yapısına sahip atasözleri olarak inceleyerek bu fiil gruplarının katıldığı birleşik cümlelerdeki işlevlerine de işaret ettik. İçerdiği temel cümlelerden en az birisi girişik cümlecik veya şart cümlecği yapısındaki iki ya da daha fazla sıralı cümleden veya şartlı birleşik cümleden meydana gelen cümleler ise, karmaşık cümle yapısındaki (95-114) atasözleri olarak incelenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Özbekçe, atasözü, Özbekçe cümle bilgisi, cümle yapısı, sentaks.

## Giriş

Çağatay edebiyatının mirasçısı olan Özbek Türkleri, köklü bir sözlü ve yazılı edebiyat geleneğine, bunun içerisinde de zengin bir atasözleri hazinesine sahiptir. Türk Dilinin sınıflandırılmasında genel olarak Güneydoğu (Karluk, Uygur) grubu Türk dilleri içinde gösterilen (krş. Johanson 1998:87) Özbek Türkçesi, Özbek Türkleri'nin, 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsız olması sonrası, daha rahat bir gelişme ortamı bulmuş ve bağımsızlığını kazanan Özbekistan'da daha özgür bir araştırma ortamı da ortaya çıkmıştır.

Özbek atasözlerinin cümle yapısının umumi hatlarla ortaya konulması amacıyla yaptığımız bu çalışmada Özbekistan'da yayımlanmış *O'zbek Xalq Maqollari*

<sup>1</sup>Yay ayrıca içindeki sayılar örnek olarak incelenen atasözü numaralarını göstermektedir.

(OXM)<sup>2</sup> adlı eser taranmış ve 114 atasözü seçilerek cümle yapısı açısından incelenmiştir. Ancak bizim çalışmamızın genel bir gözlem niteliği taşıdığını ve daha sonra benzer konuda yapılacak, istatistikî verilere dayalı detaylı çalışmalar için ancak bir başlangıç olarak görülebileceğini belirtmek isteriz.

Türk Dilinde cümle bilgisi ile ilgili yapılan çalışmaların oldukça yetersiz olduğu (krş. JOHANSON 1988:204) ve Türkiye’de yapılan çalışmaların çoğunlukla geleneksel dil bilgisi esasında yapıldığı, Özbekistan’da bu alanda yapılan çalışmaların ise Rus gramer ekolüne bağlı olarak yapıldığı görülmektedir.

Özbekçe üzerine yapılan yapılan cümle bilgisi araştırmalarında<sup>3</sup> yapısı bakımından cümleler: 1. basit cümleler 2. birleşik cümleler olarak ikiye ayrılmaktadır. Birleşik cümleler ise genel olarak 1. sıralı cümleler, a. bağlaçlı sıralı cümleler, b. bağlaçsız sıralı cümleler, 2. bağlı birleşik cümleler olarak ikiye ayrılarak incelenmektedir.

Türkiye’de yapılan cümle bilgisi araştırmalarında ise yapısı bakımından cümleler<sup>4</sup>, genel olarak basit ve birleşik olarak ikiye bölünmektedir. Birleşik cümleler ise a. şartlı birleşik cümleler, b. *ki*’li birleşik cümleler ve c. İç içe birleşik cümleler olarak üçe ayrılarak incelenmektedir. Bazı araştırmalarda buna bir de girişik cümle ilave edildiği görülmektedir<sup>5</sup> (krş. ÖZKAN -SEVİNÇ 2008:168-169).

Biz de bu araştırmamızda yukarıda zikredilen çalışmaları da dikkate alarak Özbek atasözlerinin cümle yapısını;

1. Basit cümle yapısındaki atasözleri,
2. Birleşik cümle yapısındaki atasözleri:
  - a. Sıralı cümle yapısındaki atasözleri.
  - b. Şartlı birleşik cümle yapısındaki atasözleri.
  - c. İç içe birleşik cümle yapısındaki atasözleri.
  - d. Girişik cümle yapısındaki atasözleri:
    - A. Yapısında isim-fiil bulunan girişik cümle yapısındaki atasözleri.
    - B. Yapısında sıfat-fiil bulunan girişik cümle yapısındaki atasözleri.
    - C. Yapısında zarf-fiil bulunan girişik cümle yapısındaki atasözleri.

<sup>2</sup>Eserin tam künyesi için makalenin sonundaki Kaynakçaya bakınız.

<sup>3</sup>krş. REŞETOV 1966:357-358, MİRZAEV vd. 1978: 156-244, ayrıca bkz. YAMAN 2000:201-212.

<sup>4</sup>krş. ERGİN 1984: 398-407, KARAHAN 1993: 60-68, KARAÖRS 1993:44-51.

<sup>5</sup>ALTUN, *Türk Atasözleri Üzerine Sentaktik Bir İnceleme* (2004) adlı çalışmasında Türk atasözlerini: 1.Basit cümle, 2.Birleşik cümle, 3. Sıralı ve Bağlı cümle olarak üçe ayrılarak incelemiştir.

3. Karmaşık cümle yapıları atasözleri olarak üç gruba ayırarak gözden geçireceğiz.

### 1. Basit cümle (*sodda gap*) yapısındaki atasözleri

• Basit cümle yapısındaki atasözleri, genellikle, öznesi teklik 3. kişi olan, olumlu ya da olumsuz geniş zaman çekimli, sadece bir yükleme sahip ve içerisinde fiilimsi bulunmayan atasözleridir. Özbek atasözlerinin, nadiren öznesi teklik 2. kişi olan, *-di* ekli görülen geçmiş zaman ya da emir kipi çekiminde fiil cümlesi ya da bildirme eki kullanılmayan geniş zamanlı isim cümlesi olduğu da görülmektedir ve bunlar, Türk dilinin genel cümle dizimine uygun olarak özne, nesne, yüklem dizilişine sahiptir<sup>6</sup>.

• (1. – 9.) örnekler basit bildirme cümlesi yapısındadır:

1. *Mehnat baxt keltirar*<sup>7</sup>. (OXM:30)  
'İş, mutluluk getirir.'
2. *İsh ustasidan qo'rqar*. (OXM:26)  
'İş, ustasından korkar.'
3. *Ko'lning otini balig'i chiqarar*. (OXM:6)  
'Gölün adını, balığı çıkarır.'
4. *Birliksiz kuch bo'lmas* (OXM:12)  
'Birliksiz güç olmaz'
5. *Yo'lg'iz yigit yav olmas* (OXM:13)  
'Yalnız yiğit düşman öldürmez'
6. *Gap bilan shş pishmas*. (OXM:22)  
'Lafla peynir gemisi yürümez.'
7. *Baraka – k'opchilikda*(OXM:2)  
'Bereket, çokluktur.'
8. *Bekorchidan – bemaza gap*. (OXM:21)  
'İşi olmayanın sözü de tatsızdır.'
9. *Odam qoli cho'lni bo'stan qilar*. (OXM:32)  
'İnsan eli, çölü bostan yapar.'

<sup>6</sup>krş. BOESCHOTEN 1998:373.

<sup>7</sup>Özbek atasözleri, Özbek Latin harfleriyle verilmiştir, eser kısaltmasından sonra gelen yay ayraç içindeki sayı, sayfa numarasını belirtmektedir.

- Yükleme isim olan Özbek atasözlerinde, (10.) - (14). örneklerde görüldüğü üzere, Türkçede de bazen olduğu gibi, *-dir* bildirme eki kullanılmaz:

10. *Begona tuproq – devona tupraq.* (OXM: 5)

‘Bigana toprak, divane toprak’

11. *Vatan gadası, - kafan gadası* (OXM:5)

‘Vatan dilencisi, kefen dilencisidir.’

12. *Vatansız inson, - kuysız bulbul.* (OXM:6)

‘Vatansız insan, ötmeyen bülbül (gibidir).

13. *Ko’pning ko’li ko’p.* (OXM:15)

‘Çok olan insanın kolu (da) çoktur.’

14. *Bamaza qovunning urugi ko’p.* (OXM:21)

‘Tatasız kavunun çekirdeği çoktur.’

- Az sayıdaki bazı atasözlerinin emir kipinde olduğu da görülmektedir. (15.) örnekte yüklemnin altı çizili cümle, basit emir cümlesi yapısındadır:

15. *İsh, ishning ketiga tush.* (OXM:26)

‘İş, işin peşine düş.’

## 2. Birleşik Cümle (*qo’shma gap*) Yapısındaki Atasözleri

### a. Sıralı cümle (*bog’langan qo’shma gap*) yapısındaki atasözleri

- Sıralı cümleler, kendi başına bağımsız cümle işlevi yapabilen, yüklemli olumlu ya da olumsuz, isim ya da fiilden ibaret, iki ya da daha fazla basit cümleden oluşurlar ve atasözlerinde bu cümlelerin birbiriyle bağlanmasında her hangi bir bağlaç ya da bağlacımcı kelimenin değil<sup>8</sup> noktalama işaretlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır :

16. *Vatani borning baxti bor, mehnati borning – taxti.* (OXM:5)

‘Vatanı olanın bahtı vardır, çalışanın tahtı.’

17. *Gapni oz so’zla, ishni ko’p ko’zla.* (OXM:23)

‘Sözü az söyle, işi çok bekle.’

18. *Daryo suvini bahor toshirar, odam qadrini mehnat oshirar.* (OXM:23) ‘İrmak suyunu bahar taşırır, insan kıymetini iş artırır.’

<sup>8</sup>Ölçünlü Özbek Türkçesindeki sıralı cümlelerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. MİRZAEV 1978:213-216.

19. *Daraxt yaprog'i bilan ko'rkam, odam – mehnati bilan.* (OXM:23) 'Ağaç yaprağıyla güzeldir, adam işiyle.'

20. *Gap bashqa, ish bashqa.* (OXM:22)

'Söz başka, iş başkadır.'

- Sıralı cümle yapısındaki atasözlerinde, birinci ve ikinci cümlenin yüklemeleri (21.) örnekte olduğu gibi, aynıysa, tekrardan kaçınmak amacıyla, bazen birincinin yüklemi düşebilir:

21. *Qozon o'tdan, odam harakatdan qizir.* (OXM:238)

'Kazan ateşten, insan hareketten kızarır'

- Sıralı cümlelerde, birinci ve ikinci cümlenin yüklemelerinin aynı olması durumunda, tekrarı önlemek için, (22.) – (29). örneklerde olduğu gibi, ikincinin yüklemine, sık sık düştüğü görülmektedir:

22. *Ot oyağ'idan topar, odam – qo'lidan.* (OXM:33)

'Ot ayağıyla bulur, insan koluyla.'

23. *Yosh ishni topar, ishsiz – dardisarni.* (OXM:24)

'Genç işi bulur, işsiz baş ağrısını.'

24. *Yoringni gul arasidan izla, erkingni el arasidan.*(OXM:6)

'Yarini çiçek arasında ara, gücünü halk arasından.'

25. *Dangasaning vaci ko'p, ohangsizning – avci* (OXM:23)

'Tembelin vaci çoktur, yüzünüzün yüzü.'

26. *Baliq suv bilan tirik, odam el bilan.* (OXM:5)

'Balık su ile yaşar, insan halk ile.'

27. *Bulbulga bog' yaxshi, kaklikka – tog'.* (OXM:5)

'Bülbüle bağ güzel, keklige dağ.'

28. *Ekin yerida ko'karar, er - elida* (OXM:7)

'Ekin yerinde göğerir, erkek halkında.'

29. *Bolta sopidan uzmaz, yigit to'pidan.* (OXM:317)

'Balta sapından ayrılmaz, genç grubundan.'

- Ancak temel cümlecik yüklemeleri, (30.) ve (31.) örneklerde olduğu gibi, aynı kökten olmakla birlikte, biri olumsuz diğeri olumluysa, altı çizili yüklemelerde görüldüğü üzere, her iki yüklem de korunur:

30. *İsh seni yengmasin, sen ishni yeng.* (OXM:26)

‘İş seni yenmesin, sen işi yen.’

31. *Ko’kdan emas, yerdan topasan.* (OXM:29)

‘Gökten değil, yerden bulursun.’

- Sıralı cümleyi oluşturan cümlelerin yüklemeleri her zaman sonda bulunmaz, bazen yüklemden sonra başka unsurların geldiği devrik yapılar da görülebilir. Aşağıdaki (32.) sıralı cümlelerin her iki cümlesinde de yer tamlayıcıları; (33.) sıralı cümlelerin her iki zarf tümleci ile (34.) sıralı cümlelerin ikinci cümlesinin zarf tümleci yüklemden sonra gelmiştir.

32. *Ayrilmagin elingdan, quvvat ketar belingdan.* (OXM: 5)

‘Ayrılma halkından, kuvvet gider belinden.’

33. *Elga kirgil elingçe, suvga kirgil belingça.* (OXM:18)

‘Halka karış elinden geldiğince, suya gir beline kadar.’

34. *Tekin topqan mol yomon, axiri qo’yimas omon.* (OXM:41)

‘Bedava ele geçirilen hayvan kötüdür, sonunda rahat vermez.’

- (35.) örnekte olduğu gibi sıralı cümle yapısına sahip az sayıdaki bazı atasözleri ise yüklemi olmayan eksilteli cümle yapısındadır:

35. *Daraxht - havodan, odam – mehnatdan.* (OXM:23)

‘Ağaç havadan, adam işten (gelişir).’

- (36.) – (38.) örneklerde görüldüğü gibi, sıralı cümle, iki emir cümlesinden de oluşabilir:

36. *Og’zingni ko’kka achma, halol mehnatdan qochma.* (OXM:33)

‘Ağzını göğşe açma, helal işten kaçma.’

37. *Tusga qarama, ishga qara.* (OXM:35)

‘Görünüşe bakma, işe bak.’

38. *So‘ziga boqma, ishiga bo‘q.* (OXM:34)

‘Sözüne bakma, işine bak.’

- Özbek atasözlerinin öznesi çoğunlukla teklik 3. kişi olmakla beraber, (39.) – (40.) örneklerde görüldüğü gibi, öznesi 2. teklik kişi olan, az sayıda atasözü de görülmektedir:

39. *Xalqqa xiyonat qilding – o‘zingga cinoyat qilding* (OXM:17)

‘Halka hiyanet edersen, kendine cinayet işlersin.’

40. *İshdan qo‘chding, oshdan qochding.* (OXM:26)

‘İşten kaçarsan, aştan kaçarsın.’

#### b. Şart cümlesi (*shart ergash gapli qo‘shma gap*) yapısındaki atasözleri

- Şartlı birleşik cümle yapısındaki atasözlerinde, yardımcı cümlecik konumundaki şart cümlesi, Türk Dilinin genel yapısına uygun olarak, temel cümlecikten önce gelir. Olumlu ya da olumsuz olabilen şart yardımcı cümleciği, genellikle temel cümleciğin zarf tümleci olmakla birlikte, öznesi, nesnesi ya da yer tamlayıcısı görevini de üstlenebilir.

- (41.) - (46.) örneklerde altı çizili şart cümlecikleri, **zarf tümleci** işlevindedir:

41. *Terlab ishlasang, to‘yib yeysan.* (OXM:34)

‘Terleyerek çalışırsan, doyasıya yersin.’

42. *Oyag‘ing tap-tap etmasa, og‘zing shap-shap etmas.* (OXM:32) ‘Ayağın tap tap etmese, ağzın şap şap etmez.’

43. *Kishining qo‘lidan ishini olsang, og‘zidan oshini alasang.* (OXM:29) ‘İnsanın elinden işini alırsan ağzından aşını alırsın.’

44. *Kumushdek ter to‘ksang, gavhardek dur olarsang.* (OXM:28)

‘Gümüşümsü ter dökersen, cevher gibi inci alırsın.’

45. *Ko‘p yayilsa, yok topilar.* (OXM:15)

‘Çoğunluk dağılırsa, yokolan şey bulunur.’

46. *Kezi kelsa, ketmon chap.* (OXM:29)



‘Yeri geldiğinde, çapa çapala.’

- (47.) - (49.) örneklerde altı çizili şart cümlecığı, temel cümlecığın **öznesi** işleviyle kullanılmıştır:

47. Kimki biroovga chuqur qazisa, o‘zi yiqiladi. (Kononov 1960:416) ‘Kim başkasına kuyu kazarsa, kendisi düşer.’

48. Bilak kimniki bo‘lsa, kiygiz o‘shaniki. (OXM:21)

‘Bilek kiminse, keçe onundur.’

49. Har kim o‘zini ayasa, boshqalarni ham ayaydi. (Bodrogligeti 2003:1258) ‘Kendini koruyan, başkalarını da korur.’

- Şart cümlecığı, altı çizili (50.) örnekte, temel cümlecığın **yer tamlayıcısı** olarak kullanılmıştır:

50. Ko‘rpang kayerde bo‘lsa, ko‘ngling shu yerde. (OXM:5)

‘Çocuğun neredeyse, gönlün orada.’

- Şartlı birleşik cümlede temel cümlecik emir kipinde de olabilir (51) – (52):

51. Tekin bo‘lsa mix yut. (OXM:41)

‘Bedava ise, çivi yut.’

52. Oshing halol bo‘lsa, ko‘çada ich. (OXM:40)

‘Yemeğin helalsa sokakta ye.’

- Şart eki *-sa‘ya ham veya da* edatının getirilmesiyle oluşan yetersiz şart cümlecikleri<sup>9</sup> (*to‘siksiz ergash gapli qo‘shma gap*, İng. *concessive clauses*), şart cümlecığının ifade ettiği şarta rağmen temel cümlecığın eyleminin gerçekleştiğini belirtir (53.) - (55.):

53. To‘pdan chiqsang ham ko‘pdan chiqma. (OXM:16)

‘Gruptan çıksan da çoğunluktan çıkma.’

54. Boshingga qilich kelsa ham tog‘ri so‘zingni ayt. (Kononov 1960:416)

<sup>9</sup>İMER vd. (2011:313) sözlükte madde başı olarak vermedikleri *concessive* karşılığı olarak dizinde *ödünleyici* kavramını önermişlerdir.

'Başına kılıç gelse de doğru sözünü söyle.'

55. *Yolg'iz yigit alp bo'lar, alp bo'lsa ham, kalp bo'lar.*

(OXM:13) 'Yalnız yiğit cesur olur, cesur olsa da sahte olur.'

- *Ham* veya *da* edatının kullanılmadığı şart kipinde olan yetersiz şart cümlesi örnekleri de (56) vardır:

56. *Yalqov yotolmaydi, yotsa turolmaydi.* (OXM:37)

'Tembel yatamaz, yatsa da kalkamaz.'

- Şartlı birleşik cümle yapısındaki atasözlerinde, üslup gereği, şartlı yan cümlecğin yüklemnin ve temel cümlecğin yüklemnin, (57.) ve (58.) örneklerde olduğu gibi, cümle sonunda bulunmadığı devrik cümlelerle de karşılaşılmaktadır:

57. *Rahbar yotsa soyada, paxta qolar poyada.* (OXM:33)

'Rehber gölgede yatarsa, pamuk kozada kalır.'

58. *To'kilsa manglay tering, unumli bo'lar yering.* (OXM:35)

'Dökülürse alın terin, verimli olur yerin.'

### c. İç içe birleşik cümle (*ko'chirma gap*) yapısındaki atasözleri

- İç içe birleşik cümleler, genellikle, kendisinden önce gelen bir yardımcı cümlecği nesne olarak içine alan ve temel cümlecği genellikle *de-* fiilinin bitimli veya *dep* zarf-fiilli biçimi ile kurulan cümlelerdir. İç içe birleşik cümleler de, diğer cümle türleri gibi, olumlu ya da olumsuz olabilir<sup>10</sup>:

59. *Halq meniki dema, sen - halkniki.* (OXM:16)

'Halk benimdir, deme; sen halkınsın.'

- (60.) – (61.) örneklerde altı çizili iç cümle kendisinden sonra gelen ve temel cümlecğin zarf tümleci olan *dep* zarf-fiilinin nesnesi olarak kullanılmaktadır:

60. *El ishiga erinma, ish qildim dep kerilme.* (OXM:17)

<sup>10</sup> Ölçünlü Özbekçedeki iç cümlelerin kullanılmasıyla ilgili bkz. BODROGLİGETİ 2003: 1235-1236.

‘Halkın işi için üşenme, iş yaptım, diye övünme.’

61. *Pul yok dep qayg'urma, ish yoq dep qayg'ur.* (OXM:33)

‘Para yok diye endişelenme, iş yok diye endişelen.’

- (62.) örneklerde altı çizili iç cümle, *ayt-* fiilini şimdiki-gelecek zaman çekimli biçiminden sonra gelmiştir:

62. *Tekin tomoq odomning tuzog'i, yedirip aytadi: ammamning buzog'i.* (OXM:41)

‘Bedava yemek, insanın tuzağıdır, yedirip söyler: teyzemin buzağısı.’

### ç. Girişik cümle yapısındaki atasözleri

- Girişik cümleler, bitimsiz fiil biçimleri olan fiilimsilerle (isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil) kurulurlar. Fiilimsili cümlecik ya temel cümlecğin bir ögesidir ya da bir ögesinin niteleyicisidir<sup>11</sup>.

#### A. Yapısında isim-fiil bulunan girişik cümle yapısındaki atasözleri

- Özbekçede isim-fiil girişik cümlecikleri *-mak* (63.- 64.) ya da *-(i)ş* (65.- 68.) mastar ekleriyle kurulur ve temel cümlecğin bir ögesi ya da bir ögesinin parçası olarak görev alırlar. Altı çizili isim-fiiller (63.-66.) örneklerde özne, (67.) örnekte nesne, (68.) örnekte ise yüklem ismi olarak kullanılmışlardır.

63. *Tekindan tomoq bo'lsa, qirq kun yotmok kerek.* (OXM:42)

‘Bedavadan yemek olsa, kırk gün yatmak gerektir.’

64. *Vatan uchun o'lmak xam sharaf.* (OXM:5)

‘Vatan için ölmek de şereftir.’

65. *Yalqovning maqto'nishi ish boshiga borguncha.* (OXM:39)

‘Tembelin övünmesi, işin başına varıncaya kadardır.’

66. *Birovning qoli bilan tikan yulish oson.* (OXM:39)

‘Başkasının eliyle diken yolmak kolaydır.’

67. *Beli og'rimaganning non yeyishini ko'r.* (OXM:39)

‘Beli ağrımayanın yemek yeyişine bak.’

68. *To'rt xotin bir bo'lsa, kasbi, o'lan aytish.* (OXM:35)

<sup>11</sup>krş. ÖZKAN-SEVİNÇLİ 2008: 168-169.

‘Dört kadın bir araya gelse işleri türkü söylemektir.’

### B. Yapısında sıfat-fiil bulunan girişik cümle yapısındaki atasözleri

- Sıfat-fiilli girişik cümlelerde, sıfat-fiil olarak en çok *-Gan* ekli biçimler (69-72) kullanılmakla beraber, seyrek olarak *-Ar* (73)ekli sıfat-fiil yapıları da görülür. (69.-73.) örneklerde görülen sıfat-fiiller niteleyici (sıfat) olarak kullanılmışlardır.

69.*Ko'ringan tog'ning yirog'i yoq.* (OXM:29)

‘Görünen dağ uzak değildir.’

70.*Vatandan yiroqlashgan nomusdan o'lar.* (OXM: 5)

‘Vatandan uzaklaşan, namusundan ölür.’

71.*Tuqqan yerda tug'ing tik* (OXM:7)

‘Doğduğun yere, tuğunu dik.’

72.*Birlashgan yavni qaytarar.* (OXM:12)

Birleşen, düşmanı geri döndürür.’

73.*Oqar suvni haromi yo'q.* (OXM:40)

‘Akar su pis değildir.’

- Sıfat-fiil yan cümlecikli girişik cümlelerde, sıfat-fiil, Türkçede de olduğu gibi, başsız, yani isim olarak, temel cümlecğin öznesi (74. – 78.), nesnesi (79. - 80.), yer tamlayıcısı (81. - 82.) ya da temel cümleciklerin yüklem ismi (*predikatsnomen*) (83.) olarak da kullanılabilir:

74.*Sepgan xirman qilur, sepagan – armon.* (OXM:34)

‘(Tohum) saçan harman yapar, saçmayan arzu (eder).’

75.*İshdan qo'rqmag'an, qishdan qo'rqmas.* (OXM:27)

‘İşten korkmayan, kıştan korkmaz.’

76.*Axtargan tapar.* (OXM:20)

‘Arayan, bulur.’

77.*Ahd qilgan baxt topar.* (OXM:201)

‘Ahdeden, baht bulur.’

78.*İshlagan xor bo'lmas.* (OXM:27)

‘İşleyen hor olmaz.’

79. İshsevarni el sevar. (OXM:28)

'İş seveni, iş sever.'

80. Bilganiingni elden ayama. (OXM:12)

'Bildiğini halktan saklama.'

81. İzlagangatole yor. (OXM:26)

'Arayana, talih yardımcısıdır.'

82. Tek turganga shayton tayok tutqazar. (OXM:34)

'Boş durana şeytan dayak tutturur.'

83. Mol – boqqaniki, yer- ekkanniki. (OXM:32)

'Mal bakanındır, yer ekenin.'

- -Gan ekli sıfat-fiiller, (84. - 87.) örneklerde, temel cümlecüğün bir ögesi olarak değil de öznesi (84. - 85) ya da yer tamlayıcısı (86. - 87.) olarak kullanılan belirli İsim tamlamasının tamlayanı olarak kullanılmaktadır:

84. Eringanning oshi pishmas. (OXM:36)

'Üşenenin yemeği pişmez.'

85. Tirishganning teshasi toshga çega qoqar. (OXM:35)

'Gayretle çalışanın keseri taşta perçin vurur.'

86. Mol boqqanning barmog'idan moy tomar. (OXM:32)

'Mal bakanın parmağından yağ damlar.'

87. Mol boqqanning moliga boq. (OXM:32)

'Mal bakanın malına bak.'

- (88.)'de -Gan ekine -dan ayrılma eki aracılığıyla bağlanan ko'ra edatından oluşan -Gandan ko'ra ekli zarf-fiil cümlecüğü, temel cümlecüğün tercih belirten zarf tümleci olarak görev yapmaktadır:

88. Ahmaq bilan ziyofat yegandan ko'ra, aqlli bilan tezak tergan afzal. (Bodroglijeti 2003: 1242) 'Ahmakla ziyafet (yemeği) yemektense, akıllı ile tezek toplamak yeğdir.'

### C. Yapısında zarf-fiil bulunan girişik cümle yapısındaki atasözleri

- Bu tür girişik cümlelerde zarf-fiil olarak genellikle *-p* (89.- 90.), *-Gunça* (91-92), *-ganda* (93. – 94.) vb. ekli zarf-fiilli yapılar kullanılır. Temel cümlecğin zarf-tümleci işlevi gören bu yapılar, aslında zarf-fiil öbeği yapısındadır.

89.*G'ayratlidan ilon qochip qutulmas.* (OXM:39)

'Gayretliden yılan kaçıp kurtulamaz.'

90.*Tovuq ham tirmalab to'yinar.* (OXM:34)

'Tavuk da eşinerek doyar'

- 91.*Birovning yurtida bek bo'lguncha, o'zingning yurtinda it bo'l.* (OXM:5)  
'Başkasının yurdunda bey olacağına kendi yurdunda it ol.'

92.*Beshning boshi bo'lguncha, altining ayag'i bol.* (OXM:12)

'Beşin başı olacağına, altının ayağı ol.'

93.*Podachi qizning g'ayrati poda qaytganda kelar.* (OXM:33)

'Çoban kızın gayreti, sürüye bakarken gelir.'

94.*Dangasaning g'ayrati shş bitganda ko'zir.*(OXM:23)

'Tembelin gayreti iş bitince artar.'

### 3. Karmaşık Cümle (*aralaş gap*) Yapısındaki Atasözleri

- Karmaşık cümleler, çoğunlukla, yapısındaki cümlelerden biri ya da her ikisi girişik cümle ya da şartlı birleşik cümle olan iki ya da daha fazla temel cümleden oluşan sıralı cümle biçimindedirler.
- Karmaşık cümleyi kuran her iki temel cümlecik de, (95. - 100.) örneklerde görüldüğü gibi, girişik cümle biçiminde olabilir.

95.*Ayirilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer* (OXM:11)

'Ayrılanı ayı yer, bölüneni kurt yer.'

96.*O'pkadan urgan yel yaman, elidan ayrilgan er yaman.*(OXM:11) 'Ciğere vuran yel kötüdür, halkından ayrılanadam kötüdür.'

97.*Yolg'iz yurib yo'l topguncha, ko'p bilen adash.* (OXM:13)

'Yalnız yürüyüp yol bulacağına, kalabalıkla yolunu kaybet.'

98.*Birovning bergani – ko'rgulik, mehnatning bergani – to'ygulik.* (OXM:21)

'Birinin verdiği, göstermeliktir, işin verdiği doycak kadardır.'

99.*Uxlagan uyqu alar, uxlamagan – yilqi.*(OXM:35)

'Uyuyan, uykusunu alır; uyumayan yılmısını.'

100. Qimirlagan qir oshar, tig'izlagan tog' oshar. (OXM:38)

'Kıpırdayan çöl aşar, hızlı giden dağ aşar.'

- Karmaşık cümle, birincisi basit cümle, diğeri ise şartlı birleşik cümle kuruluşunda olan sıralı (101. – 103.) bir birleşik cümle de olabilir:

101. Yalqov yotolmaydi, yotsa turolmaydi. (OXM:37)

'Tembel yatamaz, yatsa da kalkamaz.'

102. Erinchoqni er almas, er alsa ham ko'p qalmas. (OXM:37)

'Erincek kızı, erkek almaz; alsa da çok kalmaz.'

103. Tanbalga cannat yoq, qaytib kelsa do'zax yoq. (OXM:34)

'Tembele cennet yoktur, dönüp gelse cehennem yok.'

- Karmaşık cümle, (104.) örnekte olduğu gibi, bir girişik cümleyle, bir şartlı birleşik cümleden meydana gelen sıralı cümle biçiminde de olabilmektedir:

104. Yerga boqqan ish qilmas, ish qilsa ham, tinch qilmas.

(OXM:40)

'Yere bakan iş yapmaz, yapsa da rahat bırakmaz.'

- Karmaşık cümle, (105.) örnekte olduğu gibi, bir basit cümleyle, bir girişik cümleden meydana gelen sıralı cümle biçiminde de olabilmektedir:

105. Pora do'zax eshigini ochar, o'zini bilgen undan

qochar. (OXM:40)

'Rüşvet cehennem kapısını açar, kendini bilen ondan kaçır.'

- Karmaşık cümle, (106. ve 114.) örneklerde olduğu gibi, iki şartlı birleşik cümleden meydana gelen sıralı cümle biçiminde de olabilmektedir:

106. Boqsang – bog', boqmasang – tag'. (OXM:23)

'Bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ olur.'

107. Ko'pchilik ko'pursa, kulatar; ko'pchuluk supursa, sulatar. (OXM:15)

'Çoğunluk köpürürse, düşürür; çoğunluk süpürürse sulatır.'

108. Gap desang qob-qob, ish desang, betob. (OXM:22)

‘Söz desen, çuval çuval; iş desen yorgun.’

109. Halq aytmas, halq aytsa qaytmas. (OXM:16)

‘Halk konuşmaz, konuşursa sözünden dönmez.’

110. Bersang alasan, eksang o’rasang. (OXM:21)

‘Verirsen alırsın, ekersen biçersin.’

111. İsh desa, ayyor, osh desa tayyor. (OXM:25)

‘İş desen, hilekar; aş desen hazır.’

112. İsh desa, og’rir oshiq-moshig’im, osh desa, tayyor katta qoshig’im. (OXM:25)

‘İş desen, ağırır aşık maşığım; aş desen, hazır büyük kaşığın.’

113. Ko’chatni o’tkazmasang – ko’karmas, maqsatni istamasang – topilmas. (OXM:29)

‘Fideyi göçürmezsen, göğürmez; maksatını aramazsan bulunmaz.’

114. Mol semirsa yog’ bo’lar, yer semirse bog’ bolar. (OXM:32)

‘Mal semirse yağ olur, yer semirse bağ olur.’

### Sonuç

• Özbek atasözlerini cümle bilgisi itibarıyla ele aldığımız bu makalede, 15 tanesi (1-15) basit, 79 tanesi (16-95) birleşik, 20 tanesi (95-114) ise karmaşık cümle yapısında 114 atasözü ele alınmıştır.

• Basit cümle yapısındaki atasözlerinin (1-15), genellikle, kurallı, yani yüklemi sonda olan bildirme cümlesi biçiminde olduğu ve yüklemi isim kökenli olanlarında (10-14) ise *-dir* bildirme ekinin kullanılmadığı saptanmıştır.

• Birleşik cümle yapısındaki Özbek atasözlerinin, sıralı cümle (16-40), şartlı birleşik cümle (26-44), iç içe birleşik cümle (45-55) ya da girişik cümle (56-78) yapısında olduğu görülmüştür.

• Sıralı cümle (16-40) yapısına sahip çok sayıda Özbek atasözünün bulunduğu ve bunların büyük bölümünün teklik 3. kişi geniş zaman çekimli bildirme kipinde olduğu saptanmıştır. Sıralı cümlelerin çoğu kurallı (16-36), az sayıda bazı sıralı cümle yapısındaki atasözlerinin (32-34) de devrik yapıda olduğu görülmüştür. Sıralı cümle yüklemelerinin seyrek olarak görülen geçmiş zaman 2. teklik kişi (39-40) çekimli olduğu ortaya çıkmıştır. Sıralı cümleyi oluşturan cümlelerin yüklemeleri aynıysa, bunlardan birinin, çoğunlukla ikinci cümle yüklemine, (22-29) düştüğü görülür. Özbek atasözlerinde, ölçünlü Özbekçede sıkça kullanılan bağlaçlı sıralı cümle tipi ile karşılaşılmamıştır.



- Şartlı birleşik cümle (41- 58) yapısına sahip atasözlerinin, genellikle kurallı (41-56), seyrek olarak ise devrik (57-58) olduğu, şart cümlecığının, çoğunlukla, temel cümlecığın zarf tümleci (41-46) olarak kullanıldığı, az sayıdaki bazı atasözlerinde ise, temel cümlecığın öznesi (47-49), yer tamlayıcısı (50) ya da yetersiz şart cümlecığı (53-56) olarak işlev gördüğü tespit edilmiştir.
- İç içe birleşik cümle (59-62) yapısındaki Özbek atasözlerinin, çoğunlukla, *de-fiilinin bitimli biçimi* (59) ve *dep zarf-fiilli biçimi* (60-61) ile seyrek olarak da *ayt-‘söylemek’* (62) fiili yardımıyla kurulduğu ve bu yapılarda, iç cümleciklerin temel cümlecığın nesnesi olduğu (59-62) görülmüştür.
- Girişik cümle yapısındaki Özbek atasözlerinin, bitimsiz fiil biçimleri olan, isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiillerle teşkil edildiği, isim-fiilli cümleciklerin (63-68), temel cümlecığın bir ögesi olarak kullanıldığı; sıfat-fiilli girişik cümleciklerin (69-88), ya temel cümlecığın bir ögesinin niteleyicisi (69-73) olarak ya da onun bir ögesi (79-83), zarf-fiilli cümleciklerince (89-94), temel cümlecığın zarf-tümleci olarak görev yaptığı belirlenmiştir.
- Karmaşık cümle yapısına sahip atasözlerinin (95-114) ise, genellikle, iki girişik birleşik cümleden (95-100), bir basit cümle ile bir şartlı birleşik cümleden (101-105) ya da iki şartlı birleşik cümleden (106-114) oluşan sıralı cümle yapısında olduğu görülmüştür.
- İncelenen Özbek atasözlerinde, ölçünlü Özbek yazı dilinde ve Türkiye Türkçesinde kullanılan *ki’li* birleşik cümle türünün kullanılmadığı tespit edilmiştir.

#### KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- ALTUN, M. (2004). Türk Atasözleri Üzerine Sentaktik Bir İnceleme. *Akademik Araştırmalar Dergisi* 21, 79-91.
- ASKAROVA, M. ve ABDURAHMANOV, X. (1972). *O’zbek Tili Grammatikasining Praktikumı*. Toshkent: O’qituvchi.
- BODROGLİGETİ, A.J.E. (2003). *An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek*. Los Angeles: Lincom.
- BOESCHOTEN, H. (1998). Uzbek. *The Turkic Languages*, (edit.: JOHANSON, L. – É. Á. CSATÓ). London: Routledge, 357-378.
- ERGİN, M. (1984<sup>12</sup>). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- BOROVKOV, A.K. (red.) (1959). *O’zbekça – Rusça Lug’at*. Moskva: Xoriciy va Milliy Lug’atlar Davlat Nashriyoti.
- COŞKUN, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.

- HOCIÉV, A. (1985). *Lingvistik Terminlarning İzohli Lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi.
- İMER, K. vd. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İMOMOV, K. vd. (1989). *O'zbek Xalq Maqollari*. Toshkent. G'afur G'ulam Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti. (OXM)
- JOHANSON, L. (1998). History of Turkic. *The Turkic Languages*, s. 81-125. (edit.: JOHANSON, L. –É. Á. CSATÓ). London: Routledge.
- JOHANSON, L. (1990). Studien zu Türkeitürkischen Grammatik. *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft* (edit. G. HAZAI). Budapest: Akadémiai Kiadó, 146-301.
- KARAHAN, L. (1993). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ.
- KARAÖRS, M. (1993). *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- KONONOV, A.N. (1960). *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva – Leningrad: İzdatel'stva Akademii Nauk SSSR.
- MA'RUPOV, E.M. (red.) (1980). *O'zbek Tilining İzohli Lug'ati*. Moskva: Rus Tili Nashriyoti..
- MİRZAEV, M. vd. (1978). *O'zbek Tili*. Toshkent. O'qituvchi.
- ÖZKAN, M. – V. SEVİNÇLİ. (2008). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: 3F yayınevi.
- REŞETOV, V.V. (1966). Uzbekskiy yazık. *Yazıki Narodov SSSR, 2, Tyurkskie yazıki*, (edit. BASKAKOV, N.A.). Moskva: Nauka, 340-362.
- YAMAN, E. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. Ankara: TDK.